

Geneza pisma cyrylicy rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego

Odrzucenie pozytywistycznej historiografii i zejście na manowce interdyscyplinarności i postmodernizmu, stworzyło swego rodzaju barierę psychologiczną przed zdobywaniem erudycji paleograficznej i nieuchronnie prowadzi do wypchnięcia jej poza granice optymalnego modelu kształcenia profesjonalizmu historyka. Erudycja ta, która tak wiele znaczyła w hierarchii wartości świata uczonych w przeszłości, została znacznie zdeprecjonowana w epoce społeczeństwa informacyjnego. Nowe technologie a szczególnie środki komunikacji gruntownie zmieniły funkcjonowanie więzi kulturowych. Tanie i łatwe sposoby aktualizacji wiedzy, stały się jednym z powodów zarzucania studiowania tajników dawnych języków, archiwistyki, dyplomatyki czy paleografii.¹

Pisanie w wieku XIX było zjawiskiem, którego dziś już zaobserwować w takiej postaci, a może i zrozumieć do końca, nie możemy. Pisanie, odpisywanie, wypisywanie, zapisywanie... często wypełniało znaczną część czasu człowieka wykształconego. Był to sposób komunikacji w pracy i życiu prywatnym a także rozrywki, spędzania wolnego czasu, jak i nawyk jednocześnie. Wtedy jeszcze żadne wynalazki nie naruszały siły tego zjawiska, którego widowym znakiem był nie tylko rozkwit kaligrafii, ale także pozostałość w postaci pamiętników, dzienników i listów. Oczywiście miało to niebagatelny wpływ na sposób widzenia świata. Być może nie zdajemy sobie z tego sprawy, ale dziś ręczne pismo jest w zaniku a adekwatne rodzaje źródeł w swojej postaci cyfrowej najczęściej nie są zachowywane.

Jednocześnie stan badań wielu nauk pomocniczych historii, w tym paleografii późnonowożytnej wydaje się poddawać w wątpliwość pożytek płynący z ich uprawiania dla ery biurokracji.² Oczywiście można uprawiać paleografię w znanej nam postaci w odniesieniu do pism XIX i XX wieku, lecz czy nie będzie to praca merytorycznie jałowa?! Czy rzeczywiście nic poza zaspokojeniem ciekawości nie skłania nas do badań w tym kierunku?

Zaczynając od potrzeb trywialnych zastanówmy się nad celem czysto technicznym – nauką czytania (odczytywania) XIX-wiecznej cyrylicy. Doświadczenia płynące z dydaktyki przedmiotu „Paleografia i neografia cyrylicy” pokazują, że z roku na rok studenci w coraz mniejszym stopniu posiadają umiejętność czytania cyrylicy. Nie znają nawet drukowanego alfabetu współczesnego. Oczywiście, odpowiednio do ilości źródeł, przede wszystkim powinno nas interesować kształcenie historyków-archiwistów potrafiących odczytywać pismo XIX-wieczne. Pomijając kwestie podstaw, trzeba podkreślić, że odmiany szybkie, bardzo zindywidualizowane i niekaligraficzne tego pisma są trudne lub bardzo trudne do odczytania i w skrajnych wypadkach, żadne przygotowanie nie wystarczy. Tym niemniej potrzeba istnieje, a w ostatnich latach wręcz rośnie. Podobnie jak i jej świadomość – tylko wrywkowy przegląd treści nauczania na poziomie akademickim ujawnia, już nie tylko neografię gotycką, ale i cyrylicą. Naturalnie od razu powstaje pytanie dlaczego nie neografię polską?!³

¹ O.M. Медушевская, *Феномен письма и палеографический метод в науках о человеке*, [w:] *Вспомогательные исторические дисциплины: специальные функции и гуманитарные перспективы*, red. В.А. Муравьев, Moskwa 2002, s. 44

² O piśmie cyrylicy u mistrza czytamy: „Rozwój tego nowożytnego pisma [...] jest mało znany. Najogólniej można stwierdzić jego daleko idącą latynizację pod wpływem pism fr. i ang.” - J. Szymański, *Nauki Pomocnicze Historii*, Warszawa 2000, s. 367.

³ Termin neografia jest tu traktowany czysto technicznie, tzn. nie naruszając jedności paleografii, niezależnie od chronologicznej proveniencji pisma, opartej na podobieństwie przedmiotu, metod i celów badawczych.

Mniejsze natomiast znaczenie będą miały badania paleograficzne nad nowym pismem cyrylicy dla celów datacji rękopisów, czy też ustalenia ich geografii. Natomiast pewne nadzieje można wiązać z badaniem tego pisma, jako wytworu określonej kultury, co pozwala traktować je także jako narzędzie badania ludzi zarówno w wymiarze biograficznym jak i grupowym. W wieku XIX unifikacja nauczania urzeczywistniona w sieci szkół publicznych powoduje znaczne ujednoczenie typologiczne pisma z jednoczesnym rozwojem cech indywidualnych, na tym podłożu. Także wprowadzenie w tym czasie pióra stalowego sprzyja ujednoczeniu pisma, przy równoczesnej indywidualizacji zależnej od cech psychicznych człowieka, z czego korzysta grafologia.⁴ Mamy więc zarysowane dwa elementy składowe a zarazem przedmioty badań – rodzaje pism propagowanych przez elementarze i potem rygorystycznie wymagane w urzędach oraz cechy pism charakterystyczne dla poszczególnych osób.

Jeśli więc chcemy rozpoznać pismo aktowe administracji rosyjskiej Królestwa Polskiego, trzeba zidentyfikować genezę tego pisma i szkoły, w których uczyli się pisać urzędnicy. Z jednej strony należy rozpoznać szkolnictwo a przede wszystkim programy szkolne XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego i Królestwa Polskiego a z drugiej pochodzenie geokonfesyjne urzędników. Ten drugi ślad powinien w znacznym stopniu zawęzić pole poszukiwań. Wyniki tych badań wstępnych uzupełnione o badania nad nauką pisania i kaligrafii a więc elementarze i podręczniki lub wręcz mody powinny wnieść istotny wkład w wyjaśnienie kwestii grafiki pisma aktowego administracji rosyjskiej Królestwa. W dużej mierze należy uwzględnić dla pierwszej poł. XIX wieku nauczanie indywidualne i prywatne a więc „rynek” i „mody” na określonego pochodzenia guwernerów i pensjonaty.

Co ważne już w XIX wieku eksperci posługujący się techniką (szczególnie fotografią) bezpowrotnie zastępują drukarzy, kaligrafów i innych znawców pisma (a raczej pisania) przy ustalaniu autentyczności podpisów i pisma w sądach. Do celów pismoznawstwa sądowego a potem kryminalistycznego powstawała literatura fachowa, która może wzbogacić naszą wiedzę o problemie.⁵

Do realizacji tak zakrojonego programu badawczego jeszcze bardzo daleko, jeśli w ogóle można tu mówić o jakiejś perspektywie. Jednak stanowi on wdzięczny temat do przewidywania pożytków badawczych. Od razu można założyć, że punkt ciężkości tak uprawianej neografii przesunie się w stronę prozopografii lub biografistyki⁶. Przy tej okazji skupimy się jednak na prześledzeniu genezy tego pisma.

Geneza pisma nowego w Rosji

Nowe, popiotrowe rosyjskie pismo praktycznie jest niezbadane. Jedynie tekstolodzy badają pisma wybranych wybitnych postaci. Ciekawym problemem jest teza, że zarówno czcionka drukarska zastosowana do druków świeckich, zwana potocznie *graždanką*, jak i tzw. *nowe pismo*, które zastępuje na przełomie XVIII i XIX w. *skoropis* posiadają swoją genezę zarówno w cyrylicy, jak i piśmie łacińskim. Należy podkreślić, że jeszcze uboższy jest stan badań nad XIX-wiecznym pismem cyrylicy. Reforma Piotra I dotyczyła tylko druku i to do celów świeckich i jej wpływ na pismo ręczne mógł być jedynie bardzo powolny i niebezpośredni.⁷ W poszukiwaniu łatwego wytłumaczenia pojawienia się tzw. nowego pisma, czasem sięgano do przyciągającej uwagę inicjatywy Katarzyny II, która w 1782 roku

⁴ J. Szymański, dz. cyt., s. 348.

⁵ Е. Ф. Буринский, *Судебная экспертиза документов производство ея и пользование ею*, Sankt Petersburg 1903, s. 1-33.

⁶ Ten nurt jest zresztą całkiem dobrze zarysowany w postaci badań rękopisów jednego autora – nie tylko Lenina. Por.: J. Słowiński, *Badania paleograficzne nad nowożytnymi dziejami pisma łacińskiego (XVI – XVIII wiek)*, [w] *Profile nauki o książce*, red. J. Pomorski, Lublin 1988, s. 67-111.

⁷ Patrz: А. Г. Шицгал, *Графическая основа русского гражданского шрифта*, Moskwa 1947.

utworzyła „szkoły ludowe”, dla których autor reformy hr. Jankiewicz de Miriewo opracował elementarz propagujący zreformowaną grafikę pisma.⁸

Faktem jest, że pisma XVIII i XIX wieku różnią się od siebie znacząco. Na przełomie tych wieków następuje szybka zamiana *skoropisu* na *pismo nowe*, odpowiadające ówczesnym kanonom estetycznym i wzorowanym na pismach europejskich. Stąd łatwo było powiązać kształtowanie się masowego zastosowania szybkiego kursywnego pisma wiązanego z przeprowadzeniem reformy kształcenia z 1782 r.⁹

Znalazło to odzwierciedlenie w opisach zbiorów rękopisów. Przy opisywaniu rękopisów używano określenia „pismo nowe” lub „nowsze”, a ostatecznie archeografowie wprowadzili na oznaczenie pisma nowego termin „kursiw”.¹⁰

Jednak pierwsze zapisy w nowym *skoropisie* powstały co najmniej w 1771 r. a zwolennicy łatwego tłumaczenia genezy nowego pisma zwracali uwagę jedynie na dokumenty rękopiśmienne nie przywiązując znaczenia do innych dróg kształtowania pisma. Istotne korekty lub wątpliwości do genezy pisma nowego wniósł P. N. Berkow obserwując dwa nowe źródła: tzw. «цельногравированные издания», jak i druki w których zastosowano kursywę oraz wzory pism (азбуки-прописи). Autor zwraca uwagę, że każdy z tych rodzajów zastosowania pisma, należy traktować jako źródło, które w swoim czasie bez wątpienia kształtowało kaligraficzne mody współczesnych i w pewnych kręgach na pewien okres czasu stawało się wzorem, który starali się naśladować zarówno zawodowi pisarze jak i nauczyciele pisania oraz oczywiście ludzie piszący i wykształceni.¹¹

Otóż już od pocz. XVIII w. występowały, oprócz druków grażdanką i półustawem, wydania odbijane z rytej tablicy miedzianej. Wśród nich poza półustawem spotyka się także pismo naśladowujące rękopiśmienne – tzw. pismo paradne. Poza amsterdamskimi wydaniem Kopiewskiego najwcześniejsze są tu:

1) «Tryumf Polskiej Muzy» Daniela Górczyna z 1706 r.¹² składający się z dwóch części – wierszy na cześć Piotra I i A. D. Mienszykowa. Utwory napisane po polsku i tak wygrawerowane następnie zamieszczono też w transliteracji rosyjskiej: o Piotrze - półustawem a o Mienszykowie – paradnym skoropisem właśnie. Jest to *nota bene* pierwsze wydanie poezji w Rosji i pierwsza drukowana książka (?) w języku obcym. Litery są ułożone swobodnie, bez połączeń, każda odrębnie, za to podział tekstu na słowa jest konsekwentnie przestrzegany, ale przyimki i spójniki są pisane raz łącznie raz oddzielnie z rzeczownikami. Często stosowane są abrewiacje słów pod tyłkami, podobnie jak litery nadpisane (wyrzucone nad wiersz) i tzw. «силы» - oznaczenia akcentu. Mało jest graficznych dubletów (odmian) liter. Zdecydowanie wyróżniają się dwie wersje liter: *в* – pierwsza wzorowana na łacińskim *b* a druga skoropisowa w postaci kwadratu; i *м* – drukowane *т* z jedną nóżką, oraz skoropisowe, przypominające cyfrę 7. Pozostałe litery nie występują w na tyle różnych wariantach aby

⁸ Teodor Jankowicz Miriewski (de Miriewo) - realizator reformy szkolnictwa w Austrii polecony Katarzynie przez Józefa II. Napisał szereg podręczników (m.in. „Прописи расположенныя по правилам руководства к чистописанию...”, Sankt Petersburg 1782) i ułożył ogólny plan systemu szkolnictwa zatwierdzony ustawą z 1786 r.

⁹ E. A. Белоконь, *Развитие русского письма в конце XVIII - первой четверти XIX в.*, Автореф. дис. к. и. н., Moskwa 1988, s. 10.; Т. В. Лохина, *Культура письма в России. Частная рукопись в конце XVIII - начале XIX в.*, www.dvaveka.pp.ru/index.htm?Nomer1/Lohina.htm.

¹⁰ E. A. Белоконь, *Характеристика почерков XVIII-XIX вв. и термины в описаниях собраний рукописей*, [w:] *Вспомогательные исторические дисциплины: специальные функции и гуманитарные перспективы*, red. В.А. Муравьев, Moskwa 2002, s. 58 – 61.

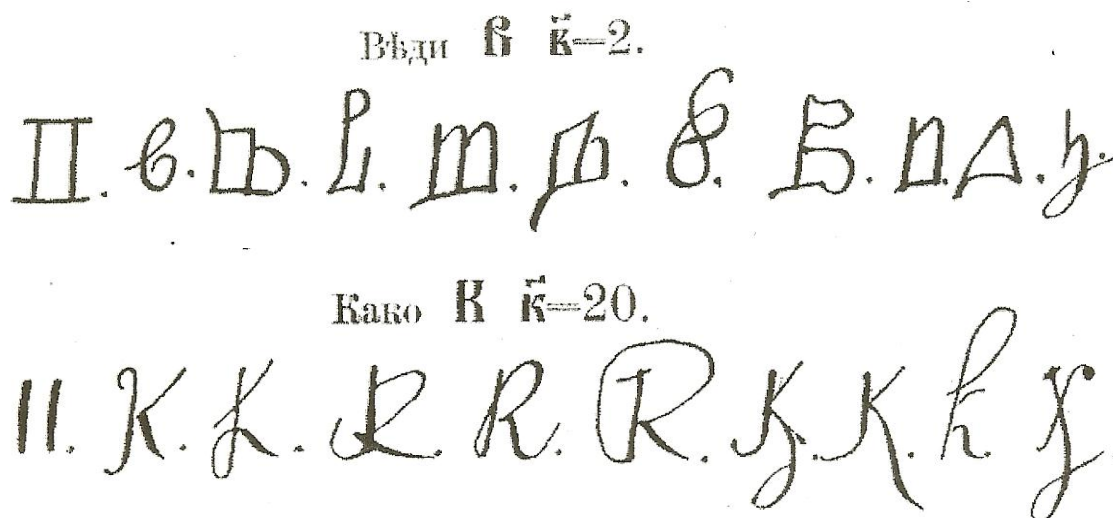
¹¹ П. Н. Берков, *О переходе скорописи XVIII в. в современное русское письмо*, [w:] *Исследования по отечественному источниковедению. Сборник статей посвященных 75-летию профессора С.Н. Валка*, Moskwa - Leningrad 1964, s. 36-50.

¹² Т. А. Быкова, М. М. Гуревич, *Описание изданий, напечатанных кириллицей, 1689 – январь 1725 г.*, Moskwa - Leningrad 1955, s. 138-140. Jedyńy egzemplarz książki Górczyna, o którym wiadomo, znajduje się w Bibliotece Akademii Nauk, w oddziale rzadkich ksiąg.

można je uznać za odmiany (dublety).¹³

2) „Правило о пяти чинех архитектуры” Giacomo Barozzi da Vignol’a z 1709 r., zastosowano tu pismo paradne bardziej podobne do XIX-wiecznego a jednocześnie stanowiące odmianę ówczesnego skoropisu. Charakterystyczne cechy grafiki tego wydania to: litery są napisane oddzielnie, przechył liter w prawo, występują nadpisane litery, tytła i «силы», wiele liter (в, д, к, л, т i in.) posiada dublety, słowa są napisane rozdzielnie, ale przyimki łączą się z rzeczownikami którymi rządzą.¹⁴

Warto nieco więcej uwagi poświęcić pierwszemu przykładowi. Pierwszy aptekarz Moskwy - Daniel Górczyn (Данил Алексеевич Гурчин), autor książek o aptekarstwie i poeta, chciał objąć *Cywilną drukarnię* i w tym celu zwrócił się do Piotra I. W dowód swoich umiejętności przedstawił samodzielnie ułożone i wydrukowane grawerowane wydawnictwo „Tryumf polskiej muzy”.¹⁵ Praca składała się z 14 kart grawerowanego tekstu w językach polskim i rosyjskim, z portretem Piotra i wyobrażeniem scen batalistycznych i budynków Petersburga. Znalazły się tam także gratulacje dla księcia Aleksandra Mienszykowa, jako współpracownika cara. Zasadnicza część to wiersz po polsku, już autorski przekład na język rosyjski zawiera błędy. Najwyraźniej, Górczyn ze względu na swoje polskie pochodzenie, nie wypełni jeszcze opanował obcy dla niego język rosyjski. W wierszu Górczyna poświęconemu Piotrowi, poza wychwalaniem cara, została wyrażona wdzięczność polskiego patrioty, broniącego Polski oraz radość z powodu odniesionego zwycięstwa nad Szwedami.

Mowa po pierwszych przykładach wśród różnych odmian skoropisowych liter używanych w XVI-XVIII w.

Właśnie te, jak się je nazywa *paradne pismo* stało się zaczynem do powstania pisma XIX-wiecznego służąc jako wzorzec kaligraficzny, w przeciwieństwie do używanego prywatnie i w kancelariach codziennego skoropisu, który nie odpowiadając nowej estetyce wychodzi z mody by ostatecznie zaniknąć.

¹³ Wydawnictwo odnotowuje Estreicher - Górczyn (Gurczyn) Daniel, *Triumf Polskiej muzy pri pobiedie nad Szwedami i ich adherentami pod Kaliszem oderżannoju. Soczinenia Daniela Gurczyna*. Moskwa 1706. fol. k. 9. i 1 ryc. (Po polsku i po białorusku). Sopikow I 253.; Bibliografia polska, cz. II t. I (ogólnego zbioru t. VIII), (1455-1799), K. Estreicher, Kraków 1882.

¹⁴ Т. А. Быкова, М. М. Гуревич, *Описание изданий, напечатанных кириллицею*, 1689 – январь 1725 г., Moskwa - Leningrad 1955, s. 100-102, na stronie nr 103 zamieszczono stronicę z książki Barozzi, egzemplarze której przechowywane są w kilku większych bibliotekach Rosji.

¹⁵ Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Щавинская, *Первая книга на иностранном языке, напечатанная в России*, „Библиография” 2007, № 4, s. 84-85.

1-y wiersz: duże litery kursywy akademii nauk; 2-i: grawerowana kursywa amsterdamska; 3-i: grawerowana kursywa lat 40-tych; 4-y: małe litery kursywy drukarni akademii nauk; 5-y: małe litery grawerowanej kursywy amsterdamskiej.

Drugie źródło to drukowane pismo kursywne. Czcionki kursywne w XVIII wieku wykorzystywało wiele drukarni rosyjskich, ale pierwszeństwo należy się drukarni akademii nauk. Pismo to, chociaż graficznie podobne już do XIX-wiecznego zawierało jednak kilka liter zapożyczonych ze skoropisu, np. „в” w kształcie kwadratu i „к” w postaci dwóch pionowych kresek. Te warianty liter, niespotykane w grażdancie, długo jeszcze (do poł. XIX w.) będą funkcjonować w piśmie ręcznym w użytku prywatnym.

Długo utrzymywanie się w pisowni ostrych kątów było spowodowane stosowaniem pióra gęsiego, którym łatwiej kreślić linie, niż okręgi czy owale. Kursywa drukowana funkcjonująca jako wzorzec kaligraficzny podtrzymywała manierę odrębnego, niezwiązanego pisania liter. Pod tym względem odróżniają się od nich style pisma tłumaczy Akademii Nauk I. I. Taberta i W. I. Lebedjewa z lat 40-ych, które uważane za wzorce mody. Oddziaływały one bezpośrednio i pośrednio, jako podstawa pisma zalecanego w grawerowanych i drukowanych wzorcownikach kaligraficznych – *propisach*. Właśnie *propisi* mają kluczowe znaczenie w stymulowaniu przemiany pisma ręcznego w Rosji. Od lat 70-tych XVIII wieku znacząco rośnie ich liczba, na co ma wpływ rozrost aparatu biurowego i wzrost liczby

szkół. Wtedy też pojawia się słowo *poczerk* na oznaczenie pięknego, kaligraficznego i zgodnego z nową modą, stylu pisma.¹⁶

Bierkow podsumowując swoje uwagi nad genezą rosyjskiego pisma XIX (i XX) wieku stwierdza, że ewolucja ta przejawiała się przede wszystkim w następujących procesach:

- zanikanie abrewiacji i liter nadwierszowych przy jednoczesnym wzroście liczby skrótów słów powszechnie używanych,
- stopniowe przechodzenie, od pisania liter odrębnie, do jak najbardziej związanego pisma,
- nieużywanie liter uważanych za przestarzałe (np. *Ѡ* w postaci kwadratu, *Ѩ* – dwóch pionowych kresek) i pojawienie się nowych kształtów liter (dużego *D* wziętego z francuskich wzorcowników, dużego *T* pisanego jak małe).

W każdym bądź razie autorzy rosyjscy zgadzają co do tego, że proces kształtowania się i rozpowszechnienia nowego stylu pisma zakończył się do połowy XIX wieku. Do podobnych wniosków dochodzi Jelena Bielokoń analizując pismo w okresie przejściowym, od 1780 do 1830 r. Ona również zauważa, że najwcześniejsze style kursywne pojawiły się we wzorcownikach kaligraficznych utworzonych na podstawie pism łacińskich oraz w dokumentach prywatnych. Natomiast dawny skoropis najdłużej, bo jeszcze w końcu obserwowanego przez autorkę okresu, utrzymywał się w kancelariach prowincjonalnych urzędów.¹⁷ Stale, dawny skoropis, będzie się utrzymywać w kręgach cerkiewnych, a w tym dłużej w szkolnictwie prawosławnym.

Autorka ta podkreśla, że grafika kursywy, przeciwstawianej archaicznemu skoropisowi, jest zewnętrznym zapożyczeniem. W wyniku analizy szerokiego spektrum źródeł rozpoznała 5 typów pisma, z których 4-y bazuje na literach kursywnych, ale jest to pismo niezwiązane. Tutaj szybkość pisania nie miała takiego znaczenia jak czytelność. Dopiero 5-y typ to szybka kursywa wiązana.

W XVIII wieku pojawia się też pismo „francuskie” lekko nachylone i okrągłe – szybsze i zalecane w pracy. Na pocz. XIX wieku w Rosji używano też francuskich wzorcowników kaligraficznych. Okrągłe, lekko pochyle, dwunaciskowe pismo otrzymało pełne prawa obywatelstwa w Rosji w drugim dziesięcioleciu XIX wieku – wtedy już nazywane pismem rosyjskim.

W 1852 r. Połowcow wydał *Kurs skoropisu*, gdzie propagował już pismo *ministerialne* (rozpowszechnione w urzędach) okrągłe. W tym czasie wyszły podobne prace Barancewicza i Chodorowskiego, ale jednocześnie ukazuje się praca propagująca pismo proste i też dostaje dobre recenzje (Sidorowicz, *Samouczitel ili kurs...*). Ożywione dyskusje nad metodyką nauczania pisania były charakterystyczne dla lat 60-tych XIX w.¹⁸

Tak więc, gdy rosyjscy urzędnicy i wojskowi masowo napływają do Królestwa Polskiego dawny skoropis jest już pismem niszowym i do tego stopnia uważanym za archaiczne, że nie tolerowanym w użytku urzędowym. Jednocześnie z rozprzestrzenieniem, pismo nowe zwane kursywą, różnicuje się wewnątrznie.

Elementarze i indywidualizacja pisma

¹⁶ П. Н. Берков, *О переходе скорописи XVIII в. в современное русское письмо*, [w:] *Исследования по отечественному источниковедению. Сборник статей посвященных 75-летию профессора С.Н. Валка*, Moskwa - Leningrad 1964, s. 44.

¹⁷ Е. А. Белоконь, *Развитие русского письма в конце XVIII– первой четверти XIX в.*, autoreferat dysertacji, na prawach rękopisu, Moskwa 1988, s. 25.

¹⁸ И. Е. Евсеев, *Краткий исторический очерк обучения чистописанию в наших училищах*, „Русская школа” 1894, № 3, s. 8-28.

Niezastąpionym narzędziem badani kształtowania grafiki pisma są elementarze.¹⁹ Przy rozpoznaniu pomocy dydaktycznych nauki pisania nieocenione są prace Fr. Pilarczyka. Niestety autor podstawowego ich zestawienia, zupełnie pomija kwestie nie tylko neografii, czy kaligrafii, ale milczy też o elementarzu jako pomocy dydaktycznej do nauki pisania²⁰. Za to zestawienie pism można znaleźć u Orgelbranda²¹.

Pierwszy elementarz polsko-rosyjski ukazał się za panowania cara Pawła I w 1792 roku u karmelitów bosych w Berdyczowie.²² Pierwszym podręcznikiem używanym w największej ilości szkół kresowych był czterokrotnie wydawany w Wilnie w latach 1806-1819 anonimowy „Букварь для обученія юношества чтенію по Россійски и по Польски, съ прибавленіемъ морала, анекдотовъ, собранія нужнѣйшихъ словъ, стиховъ и проч./ Elementárz dla uczenia młodzieży czytać, po Rossyjsku i po Polsku, z dodaniem moralności, anegdot, zbioru potrzebniejszych wyrazów, wiérzy itd.” Jako drugi, z popularnych tam podręczników, F. Pilarczyk wymienia *Nowy rosyjsko-polski elementarz* autorstwa Stanisława Świątkowskiego, który ukazywał się sześciokrotnie w Wilnie w latach 1832-1849.²³

А. И. Печинский, *Руководство к самообучению письму английского курсивного шрифта*, Sankt Petersburg 1902.

¹⁹ Elementarze najpopularniejsze: *Elementarz polsko-ruski dla użytku szkół początkowych przez Komisję Rządową Oświecenia Publicznego ułożony i z decyzji Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim wydrukowany* (Warszawa 1865-1875) oraz *Elementarz polsko-ruski. Z dodaniem ruskiego wzorku/ Польско-русскай букварь. С прибавленіем русскоу прописку*, (Warszawa 1871-1901, Częstochowa 1877-1902). Literatura: J. Czerniecki, *Najdawniejsze wzory pisma polskiego i polskie podręczniki kaligrafii. Przyczynek do dziejów pedagogii, dydaktyki i metodyki w szkołach i domach polskich*, Lwów 1902; Fr. Pilarczyk, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003; Tenże, *Elementarze polskie II. Materiały bibliograficzne*, Zielona Góra 1990; M. Strycharska-Brzezina, *Polskojęzyczne podręczniki dla klasy I szkoły elementarnej w Królestwie Polskim drukowane grażdanką*, Kraków 2006; Taż, *Osobliwy XIX-wieczny elementarz rosyjski dla polskich dzieci autorstwa Władysława Choroszewskiego na tle procesu rusyfikacji społeczeństwa polskiego*, [w] *W trosce o dobrą edukację. Prace dedykowane profesor Jadwidze Kowalikowej z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. A. Janus-Sitarz, Kraków 2009, s. 461-470.

²⁰ Wydany w 1990 r. „Materiały bibliograficzne” uzupełnione w 2003 r. przez część monograficzną.

²¹ Hasło: *Kaligrafia*, [w:] *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, t. XIII, Warszawa 1863, s. 741 – 760; tenże, *Kryptografia*, tamże, t. XVI)

²² Fr. Pilarczyk, *Elementarze...*, s. 113.

²³ Tamże, s. 113-114.

Nauka pisania w XVIII-XIX wieku miała miejsce albo w domu albo w szkole. Tu i tu nauczyciele korzystali z tych samych *понигов*, wykorzystywali te same wskazówki metodyczne. Zgodnie z instrukcją rosyjskiego Ministerstwa Oświaty „цель обучения чистописанию должна состоят в том, чтобы дать ученикам возможность приобрести вместе с правильными буквенными формами четкий и беглый почерк, который навсегда сохранял бы вышеозначенные свойства у обучающихся”²⁴. Bez wątplenia wypracowany styl pisma przyjmuje cechy, które pozwalają pisarzom i badaczom charakteryzować style pisma z punktu widzenia ich cech narodowych, psychologicznych i innych. Estetyka pisma ma swoje odbicie także w estetycznych tendencjach epoki – tu: stopniowe ustępowanie zdobień i tzw. elementów zbędnych.²⁵ Jednak i tak forma pisma jest jednym bardziej konserwatywnych z elementów kultury.

U profesjonalistów, ludzi dla których pisanie było nie tylko zajęciem codziennym ale i profesją, pisanie jest czynnością automatyczną (mechaniczną) i jedynie rzadko można sobie pozwolić na rozmyślne rysowanie liter. Przewaga cech indywidualnych niewątpliwie dotyczy podpisów. W omawianym okresie banki rozsyłały zainteresowanym osobom i organizacjom albumy fotograficzne z wzorami podpisów osób odpowiedzialnych za wypłatę pieniędzy. Tak więc przy stałej powtarzalnej pracy pisarskiej część indywidualnych cech pisma zanika wręcz można mówić o nanoszeniu napisów, a nie o pisaniu. Można jedynie zauważyć pewne defekty, odstępstwa od idealnej formy np. wyobrażenia o czytelności pisma. Niewątpliwy jest tu bezpośredni wpływ druku i inne, bardziej złożone, z nim związki. Indywidualne cechy pisma ujawniają się już w szkole, jednak chodzi o stopień tej indywidualizacji.

Czytelny i dostosowany do funkcji dokumentu rodzaj pisma (drobne, zamasytne) był stałym i jednym z głównych elementów oceny niższych urzędników. Na niedoskonały charakter pisma mogły sobie pozwolić osoby wyżej postawione – niekontrolowane i rzadziej piszące. Obserwuje się nawet pogorszenie jakości pisma w miarę awansowania w hierarchii służbowej. Ponadto można zauważyć, że nie zmienia się charakter pisma, ale jego styl, zestaw pewnych ogólnych cech.

Na pismo wpływa też zmęczenie, z czasem litery stają się mniej doskonałe, nierówne wiersze, i odstępstwa, wiersze stopniowo idą w prawo. Ma znaczenie także przeznaczenie tekstu – dla siebie, czy dla innych. I jeszcze jedna cecha – w języku obcym zazwyczaj pisze się wyraźniej, niż w ojczystym, co dotyczy urzędników polskich w omawianej administracji. Ponadto u każdego urzędnika są przynajmniej dwa wyrobione rodzaje pisma – konceptowe i czystopisowe.

Odmiany pisma nowego

Nowe pismo cyrylickie nieustannie podlegało łacińskim wpływom zewnętrznym. W Imperium Rosyjskim od pierwszej ćwierci XIX wieku były w użyciu już trzy jego rodzaje:

1. **Pismo typu gotyckiego** nazywane często niemieckim stylem. Charakterystyczne: prostota i ostre zakończenia. Litery, szczególnie duże, wyróżniają się dekoracyjnością, utrudniającą czytanie. Cyt: „Napisane po rosyjsku ale wysokoniemieckim pismem” – zapewne od tego, że w powszechnym użyciu w rosyjskim i francuskim piśmie pionowa linia litery stanowiła półtora jej szerokości, a w niemieckim piśmie dochodziła do trzech, stąd nazwa – wysokie, lub czasem ostre, pismo.²⁶

Wariantem gotyckiego jest także **pismo frakturowe**, będące łamanym typem tego pisma. Historycznie to próba ułatwienia trudnego pisania ostrej gotyki. W tym piśmie razem z wysokimi i ostrymi równoległymi liniami pojawiają się okrągłe, a kształt szeregu liter zbliża

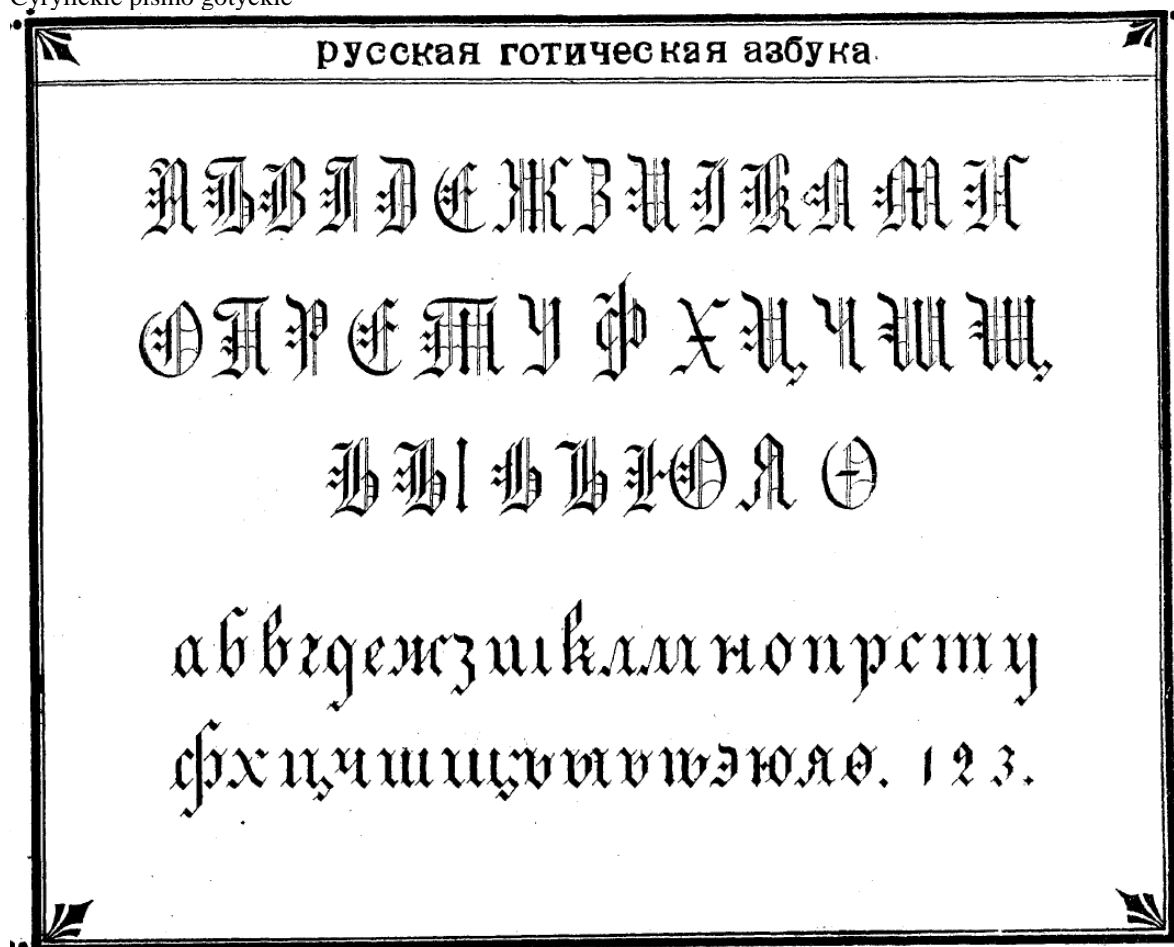
²⁴ И. Е. Евсеев, *Краткий очерк обучения чистописанию в наших училищах*, «Русская школа» 1894, № 3, s. 21.

²⁵ С. А. Рейсер, *Палеография текстов нового времени*, [w:] *Текстология славянских литератур*, Leningrad 1973, s. 109.

²⁶ Н. Станкевич, *Теория чистописанию*, wyd. 5, Moskwa 1911, s. 117-118.

się do elipsy przy jednoczesnym zmniejszeniu dekoracyjności. Z przybywszy „na służbę” do Rosji, tym pismem powstałym na pocz. XVI wieku posługiwali się Niemcy, Holendrzy i Szwedzi i przenosili jego grafikę na cyrylicę.

Cyrylicie pismo gotyckie

2. Od włoskiej kursywy pochodzi, która przenikła na wyspy brytyjskie tzw. **pismo angielskie**²⁷ (być może rosyjska kursywa – od końca XVIII w. – jest jego odmiana).²⁸ W omawianym okresie zdobyło sobie dużą popularność i choć, co do jego genezy funkcjonują pewne rozbieżności, to można ją wiązać z jednej strony z zastosowaniem miedziorytu do powielania tablic kaligraficznych a z drugiej z powstaniem pióra, tak ostro zakończzonego, że pozwalało na napisanie całego wyrazu bez odrywania ręki (dzięki mniejszemu zużyciu atramentu). Skłaniało to do łączenia liter, stąd pętelki przy łaskach. Jednocześnie grubość linii zależała od siły nacisku, stąd w rosyjskiej terminologii pojawiają się pisma *dwunaciskowe*. Chyba pierwszy propagował takie pismo Lucas Materot w podręczniku wydanym w 1608 roku w Awinionie. Jednocześnie holenderski kaligraf Jan van den Velde w wydanym w 1605

²⁷ J. Szymański, dz. cyt., s. 351 – „jedna z odmian kursywy gotyckiej w XVII w. daje *round hand*, które pod wpływem pisma franc. i bastardy humanistycznej coraz bardziej pochyła się w prawo i uzyskuje pętle u góry przy łaskach b, f, h, k, l i u, i u dołu przy f, g, j, y. Ujednoczone w 1 poł. XVIII w. osiągając powiązanie poszcz. liter, lekko ale zdecydowanie kładzionych zaostrzonym lecz miękkim piórem, co powodowało ztratę cech gotyckich.. Przenika na kontynent. W Polsce na nim oparł się *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych* KEN 1785, choć znacznie je uprościł pod wpływem pisma związanego francuskiego. Pisma XIX wieku z elementarzy najczęściej bazują na piśmie angielskim, choć w połowie wieku w Królestwie Polskim powrócono do pisma francuskiego”.

²⁸ А. Д. Люблинская, *Латинская палеография*, Moskwa 1969, s. 159-162.

roku podręczniku „*Spiegel der Schrijfkonste*” prezentuje podobne pismo, choć nadal stosuje wypełnione pałkowate laski. Materot nazwał swoje pismo *bastarde legere a la francoise plus courante que les precedentes*, czyli „lekka bastarda francuska płynniejsza niż poprzednie”. Ten styl pisma zwany był później we Francji *l'anglaise*²⁹.

Pismo to w Rosji częściej było nazywane po prostu pismem kursywnym, jego charakterystyczne cechy to krągłość i pochylenie. W tym piśmie ziściła się tendencja przyspieszenia tempa pisania w postaci pisma wiązane – w którym pióro mogłoby nie odrywać się od papieru na przestrzeni jednego słowa. Kursywa była zazwyczaj mniejsza od innych pism, i to pomagało zachowując szczegółowość pisać łącznie. Niektórzy uważali, że angielskie pismo jest nieodpowiednie, ponieważ jest zbyt długie i ścieśnione. Nie podobał się też lekki skłon w prawo – szczególnie zwolennikom pisma prostego. Wysokość liter była dwa razy wyższa od ich szerokości, skłon w prawo wynosił 55-60 stopni, co sprzyjało przyspieszeniu tempa pisma. Ten typ drobnego, prawie prostego, bardziej lub mniej krągłego i zawsze wiązane pisma był szeroko rozpowszechniony zarówno w Rosji jak i za granicą.

Istotnym elementem przy rozpowszechnieniu tego pisma w naszej części Europy był rozwój tendencji narodowych, coraz częściej dawały się słyszeć głosy o konieczności wykształcenia pism „narodowych” i skończenia epoki „absolutyzmu” gotyku. Jako pierwszy, w XVII wieku, wykrystalizował się model pisma niemieckiego. W Polsce pod zaborami tendencje narodowo-niepodległościowe sprzyjały fascynacji tymi przejawami kultury, w których można było dopatrzeć się pierwiastka polskości. Przedmiotem dumy stało się ukształtowanie kaligraficznego modelu pisma polskiego, niekiedy zwanego „pismem narodowym”. Podobnie w Rosji na podstawie pisma angielskiego ukształtowało się rosyjskie pismo kaligraficzne.

3. Trzeci rodzaj otrzymał nazwę **pisma francuskiego**. Znamy jego trzy odmiany: *ronde*³⁰, *kule*³¹ i *bastarda* – także wykształcone z pisma gotyckiego. W 1599 kaligraf Gilom Leganier wyłożył metodykę krągłości liter. Jego reformę wypracowania *rond* kontynuował sekretarz Ludwika XIV Lui Barbedor i Gilom le Be. W 1763 do znamienitej encyklopedii D’Alamberta zostały dołączone wzory okrągłego pisma jeszcze raz udoskonalone przez Pelasona. One legły u podstawy pisma francuskiego. W latach 70-tych XIX wieku pismo to było znowu dopracowane w Bonne przez F. Zonekena. Dla wygody opracowano specjalne pióro z tęnym końcem. Ten typ pisma silnie i na długo umocnił się w niemieckiej praktyce. *Kule* odróżnia się tym, że pismo jest to pismo wiązane, czasem charakteryzowane pejoratywnie, jako złamane lub niestrojne. Od końca XVII w. z połączenia *rond* z kursywą powstaje *bastarda*, czasem zwana pismem włoskim. Jest to pismo bardziej złożone od *kule* i bardziej pochyle. Na gruncie rosyjskim najbardziej popularny był *rond*, który otrzymał nazwę pisma okrągłego. Czasem nazywanego *писарский* lub *военно-писарски почерк*. Ten typ utrzymał się przez wiele lat i został oficjalnie wprowadzony do resortu wojskowego.³² Jego

²⁹ W samej Anglii, to pismo przyjęło się stosunkowo późno, najbardziej wpływowo z angielskich podręczników, "The Universal Penman" George'a Bickhama, wydany został dopiero w 1733 roku. W Anglii to pismo zwano *copperplate* (miedziorytnicze) lub po prostu *roundhand* (okrągłe).

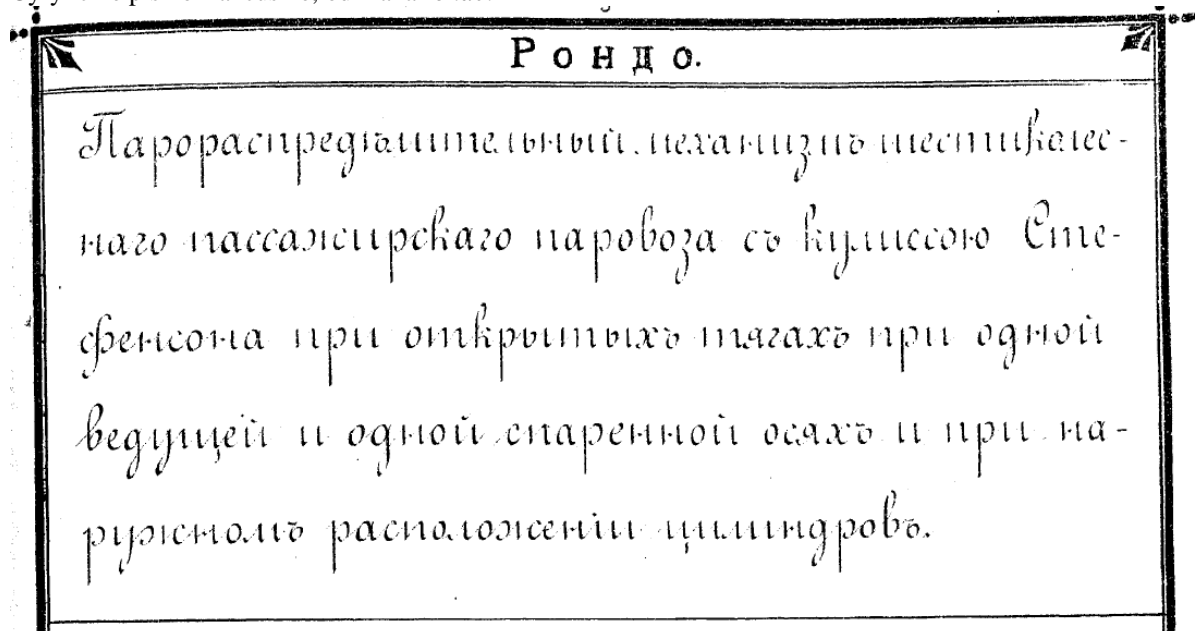
³⁰ J. Szymański, dz. cyt., s. 350 – wykształcone w XVII wieku pismo pośrednie między pismem finansowym a bastardą kursywną, pismo francuskie (*lettre francaise*) a pismo finansowe ulega zaokrągleniu – stąd nazwa *ronde*.

³¹ Tamże, „na pocz. XVIII w. powstaje pismo związane (*la coulee*) – formy jasne i proste, dzięki czemu jest pismem szybkim i potocznym, charakteryzuje je krągłość kształtów, pochylenie w prawo, dzięki kluczkom i pętłom lasek możliwe było łączenie liter, charakterystyczny dukt oddolny liter m i n. Pismo związane funkcjonuje z innymi do XX wieku. Do poł. XVIII w. rozpowszechnione poza Francję. W Polsce widoczne już na przeł. XVII i XVIII w.”

³² В. С. Гербач, *Прописи косога и прямого почерков. Учебное пособие для писарских классов, учебных команд и ротных школ*. 2-ие wyd., Sankt Petersburg 1901, s. 3.

cechy podstawowe – krągłe, równe, twarde, nie dopuszczano żadnej modyfikacji nacisku, ogonów i zawijasów.

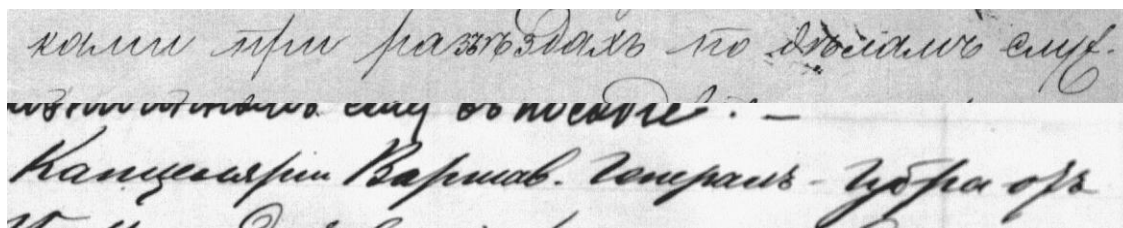
Cyrylickie pismo francuskie, odmiana *ronde*.

W końcu XVIII w. powszechnie uważano, że do pracy urzędniczej potrzebna jest tylko umiejętność czystopisania, które wraz z czytaniem i 4 działaniami algebry, było podstawą wykształcenia. Nie trzeba było chodzić do szkoły, ponieważ uczyli tego nauczyciele prywatni. Jeszcze w pierwszej poł. XIX w. więcej dzieci pobierało nauki u nauczycieli prywatnych. Ci zresztą często pracowali w urzędach, jako kanceliści i urzędnicy. Dzieci szlachty rosyjskiej otrzymywały domowe wykształcenie, z reguły obejmujące: arytmetykę, gramatykę rosyjską, ogólną wiedzę o historii, geografii, literaturze, i co najwyżej naukę jednego lub dwóch języków obcych. Urzędnicy prowincjonalni byli wykształceni bardzo słabo lub zgoła wcale.

W 1809 r. wydano ukaz carski o egzaminach urzędniczych. Przy awansie na VIII rangę, co oznaczało m.in. otrzymanie tytułu dziedzicznego szlachcica, należało zdać egzamin na uniwersytecie obejmujący: literaturę (gramatyka, wypracowanie, język obcy), jurysprudencję (prawo, prawo rzymskie, prawo cywilne, ekonomia państwowa, prawo karne), historię, matematykę i fizykę. Od 1822 r. ukończenie uniwersytetu dawało XIV klasę urzędniczą a dyplom z wyróżnieniem – XII. Kończący uniwersytet jako kandydat nauk dostawał X klasę, a jako magister – IX, doktor – VIII. Nikołaj I wprowadził do tego systemu nieco przywilejów dla szlachty. W 1827 r. wprowadzono wymóg aby kanceliści, którzy nie ukończyli szkół podstawowych, zdawali egzamin z czytania, pisania, gramatyki i arytmetyki. Statut gimnazjów i szkół powiatowych i cerkiewnych z 1828 r. nakazywał dawać pierwszeństwo absolwentom tychże przed wykształceniem podstawowym. Utworzono też specjalne szkoły dla synów biednych kancelistów żeby uczyć ich prowadzenia spraw i nawyków służby kancelaryjnej.³³ Do lat 60-ch poziom wykształcenia urzędników prowincjonalnych znacząco wzrósł. Wykształcenie co prawda nie dawało gwarancji kariery, ale stanowiło podstawę (obok pochodzenia i zamożności) służby państwowej.

³³ Ю. Н. Токмакова, «От чистописания к юриспруденции»: проблема образовательного уровня провинциальных чиновников центральной России в первой половине XIX века, [w:] Вестник челябинского государственного университета, 2009, № 37 (175), История, вып. 36, с. 65-71.

Przykłady użycia przez kancelistę węższych liter archaicznych na końcu wersu.

Praktyka w kancelariach doprowadziła do ujednoczenia pisowni i poddania się rygorom pisma urzędowego. Niedbały, zróżnicowany i indywidualny – szlachecki rodzaj pisma został przekształcony w styl urzędowy – znormalizowany, ale też dzielący się na pismo kaligraficzne i konceptowe. Jest wiele przykładów, że ludzie wykształceni używali kilku odmian pisma w zależności od okoliczności. Począwszy od lat 60-tych w użyciu codziennym zwyciężyły uznawane za najbardziej przydatne warianty pisma krągłego. Potem w końcu XIX wieku były próby powrotu do pisma prostego, z czego wynikła bardzo ożywiona polemika na ten temat w literaturze pedagogicznej.³⁴ Jednak wygrało pismo okrągłe, pochyłe i dwunaciskowe, ciągle jednak można spotkać niszowo występujące inne rodzaje pisma a nawet w oficjalnych kaligrafowanych pismach urzędowych, jako węższe zamienniki liter stosowano ich skoropisowe wersje.

³⁴ Patrz: Б. Яковлев, *К спорному вопросу о «прямом шрифте»*, Кijów 1894; И. Евсеев, *К вопросу о прямом почерке*, Москва 1894; Н. В. Зак, *Недостатки современного метода письма и меры к их устранению*, Москва 1893.